

Helynévtörténeti tanulmányok 1.

A Magyar Névarchívum Kiadványai 8.

Szerk. HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap

1. Ez a nyolc tanulmányt tartalmazó kiadvány a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén készült. A Tanszékről jól tudjuk, hogy ott hagyománya is megvan, és megújulása is megtörtént mind a névtani kutatásoknak, mind a névtani oktatásnak. Helynévkötetek és névgyűjtemények feldolgozásai készültek el, és – többek között – a Magyar Névarchívum Kiadványai, s benne a nemrég megindult Helynévtörténeti Tanulmányok is azt jelzik, hogy tovább erősödik ott az onomasztika, azon belül a történeti névkutatás, ómagyar helynévkutatás. Az egyetemi képzés és a doktori iskola új lehetőségeket nyújtott, új lendületet adott. Az itt bemutatandó tanulmánykötet egyúttal műhelymunkát is tükröz, szerkesztői előszavából megtudható, hogy szerzői e doktori iskolából valók vagy kerültek ki, heten; a nyolcadik szerző pedig HOFFMANN ISTVÁN, e doktori program vezetője.

Előljáróban az összképről: egységességet mutat a szemléletben, módszerekben, igényességet a kutatásban. Tematikailag tárgykörén belül sokszínű: a történeti helynevek sajátosságain, történeti névtani és névrendszertani problematikáján kívül e nevek népességtörténeti, etnográfiai, szociolingvisztikai összefüggései; etimológiai, szótörténeti, szófaji kérdései; szóképzési, hangtörténeti vonatkozásai jelennek meg benne.

2. Ha PÓCZOS RITA tanulmányának bemutatásával kezdem a kötet írásainak rövid ismertetését, annak az is az oka, hogy néhány olyan dolgot az ő írása kapcsán találtam legerősebben megfi-

gyelhetőnek, amely vonások a kötet többi dolgozatára is jellemzőek. Így általuk mintegy általánosítva utalhatok ezekre is, valamint – az egyéni témák és annak nyelvi problémájához illesztett egyedi eljárások mellett is érvényesülő – egyértelműen pozitívan értékelhető, iskolát képviselő egységességükre. Erre a tanulmányra s az egész kötetre jellemző tehát a jó nyelvtörténeti és névtani hagyományoknak a továbbvitele, megerősítése. A megbízható forrásokból származó, gazdag adattárra való támaszkodás, arra építő elemzések. PÓCZOS a Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegeit vizsgálja, úgy, hogy erre kiválóan alkalmas monográfiák (GYÖRFFY, ŠMILAUER) nyomán gazdag víznévi adattárat dolgoz fel. S ezt szintén igen alkalmas keretben teszi, HOFFMANN ISTVÁN helynévelemzési kategóriái szerint, onnan elindulva dolgozik (mint többen mások is). A kutatott téma szakirodalma is valóban földolgozott (s nem csupán odaillesztett) anyag itt is, az alapos széttekintés következtében a távolabbi párhuzamok vagy névtipológiai analógiaok is beépülhettek a tanulmányba. – A részleteiben aprólékos elemzésekben összetevődő dolgozat ezen látszata ellenére – vagy éppen ezért – célja szerint is, megvalósulásában is átfogó tanulsággal záródik: az egy-egy vízgyűjtő vidékre jellemző nevek mint névrendszerek egymástól eltérő jelleget mutatnak. Mind kronológiailag, mind a névadási indítékok tekintetében, valamint a morfológiai jellemzőkben is. Mindez nem csupán a magyar és a szláv névréteg elkülönítésében jelenik meg, hanem a magyar rétegen belül is, így a Garam vidékének és az Ipoly mellékvizeinek névrendszerét egymástól elkülönítő jegyeiben. A névtípusok több szempontú elemzésénél a szerző figyelme kiterjed a részletekre is. Mégis, az olvasó esetenként további lehetőségek (etimológiák, olvasatok, növény-név-növény azonosítások) felmutatására vagy mérlegelésére tarthat igényt. Néhány ilyen mellett én elsősorban (mint egykori növénynévi alapú, legyakrabban -s képzővel feltűnő településneveket vizsgáló kutató) az -s képzős nevek és névtípusok további megkülönböztetését tartanám a nyelvi tényekkel adekvátabbnak, s a rendszerezésben is célravezetőbbnek.

A kötet másik víznevekkel foglalkozó elemzését GYÖRFFY ERZSÉBET végezte; ezt mutatja be „Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén” című tanulmányában. (Ezek a tematikai rokonságok jól érvényesülnek a kötet cikkeinek együttes olvasásakor, mint ahogyan a nemegyszer azonos forráskiadványok használata is.) GYÖRFFY a módszeréről szólva hangsúlyozza azt az egységes szemléletet, melynek keretében vizsgálhatónak tartja tárgyát, tehát a lexikális elemek és szemantikai tartalmak, névadási motivációk és nyelvi szerkezeti megformálásmódok együttes figyelembevételének igényét; noha e dolgozatának középpontjába a lexikális szerkezetet helyezte. Forrásanyagát ugyanonnan gyűjtötte, ahonnan PÓCZOS RITA; adattára 1000 adatra, 300 denotátumra terjed ki, s a keret nála is a HOFFMANN-féle tipológia, a helynévelemzésekre kidolgozott minta. Jónak, névtanilag indokoltnak tartom azt a továbblépését, mely szerint a *Pisztrángos-patak* (GYÖRFFY példája) típusban az első lexéma az állatnevek csoportjában talál helyet (s azon belül: jelölt lexikális elem), s ezzel párhuzamosan a képző a helynév részeinek viszonyát jelölő képző. – Erdemben tud a tanulmány hozzászólni adatainak elemzésével a víznév ~ személynév ~ településnév történetiségének, lehetséges sorrendiségének kérdéseire, továbbá az állatnév ~ személynév ~ víznév(i előtag) kérdéseire is.

RÁCZ ANITÁNAK a „Népességtörténet és helynévkutatás. A régi Bihar megye etnikai viszonyaihoz” című tanulmányában a fő kérdést akár módszertaninak is tekinthetjük, én legalábbis elsősorban ezt emelném ki belőle, azzal, hogy eljárásai révén eredményeivel kiegészíti a választott terület etnikai viszonyainak történeti ismereteit is. Arra keres választ – az elődök vizsgálatait is bevonva, azok nyomán, de saját kutatási alapon –, hogy mennyire hasznosíthatók a helynevek, településnevek egy adott terület etnikai viszonyainak meghatározásában. A névadási motivációnak, a kormeghatározónak is nevezett településneveknek, a korszakokhoz köthető névfajtáknak, elsősorban a népneveknek a népességtörténetre vonatkoztatható forrásértékét sok oldalról körüljárja és a szakirodalom ez irányú megállapításait is továbbgondolja – majd szembesíti saját vizsgálati korpuszával. Azzal a (főként településnevekből és mikronevekből, valamelyest pedig személynévekből is álló) korpuszal, mely a régi Bihar megye településneveit nyelvtörténeti szempontból feldol-

gozó saját szótárának névanyaga (1446 névváltozat, s ennél természetesen sokkal több névadat). A módszertani érdemek között tehát kiemelendőnek tartom azt a megközelítést, ahogyan a szerző az előzményekkel és a hasonló tematikájú kutatásokkal bánik. Mindvégig szem előtt tartja, hol elfogadja, hol vitatja, hol továbbviszi őket, s amit csak lehet, rávetít belőlük a saját kutatási anyagra. Az egész munkafolyamatból egyébként az látszik, hogy ezeket a kutatásokat a továbbiakban sem hagyja abba, hanem szélesíteni fogja.

TÓTH VALÉRIA tanulmányában (Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben) a magyar helynevekbeli nyelvi archaizmusok és a velük szoros összefüggésben állónak bemutatott neologizmusok, meg ezek rendszerszerűségének feltárására törekszik. Ezt megelőzően arra hívja fel a figyelmet, majd elemzéseiben arra ad megalapozott példasort, hogy a lexémákon belül nem egyforma a rájuk általánosságban jellemző változásérzékenység, a különféle szócsoportok e tekintetben is különböznek egymástól. A szakirodalmi hagyomány a tulajdonneveket, különösen pedig a helyneveket tekinti a leginkább archaikus – nyelvtörténeti archaizmusokat megőrző – szócsoportnak. Az archaikus jelleget magán viselhetik mind lexikai, mind alaktani vonások, a szerző itt – az általa leggyakoribbnak talált – hangtani archaizmusokat jellemzi. Meggyőző elemzései, példái idézése helyett hadd emeljem azt ki, ahogyan a fogalmakkal, terminusokkal bánik. Megkeresi, begyűjti és körüljárja az ide vonhatókat, s természetesen e munka körében és számára igyekszik érvényessé tenni őket, mégis a hasonló kutatások részére is sok minden tisztázódik ez által, s ez az igény is fontossá válik. Finom megfigyeléseket tesz az előzmény–következményként értelmezett történeti archaizmus–neologizmus, valamint a szinkrón variációik kapcsán. A megemlített *névhasadás* terminus, illetőleg az ide vont jelenségkör további kifejtést érdemelne, és a hasonló példák ebben az értelmezésben is helyet kaphatnának. A helynevek és közszavak viszonyáról, mindenkori történetük összekapcsolódásáról, változásaiknak egymásra ható és egymástól független voltáról sok fontosat mond TÓTH VALÉRIA, és úgy szól minderről, hogy a nyelvi példák miatt is, és rajtuk túlmenően a közvetített nyelvi szemlélet miatt is a cikket a nyelvtörténeti oktatás során ajánlanám (és fogom is ajánlani) olvasásra.

RESZEGI KATALIN „*Bérc, hegy és halom* a régi helyneveinkben” című írásában a hegyföldrajzi közneveket vizsgálja, körülhatárolható korpuszban. A kiválasztás annak eredménye, hogy közülük ezek azok, amelyeket legáltalánosabban használtak, mind számarányuk, mind területi megoszlásuk tekintetében. A módszerbeli minta, amint erre hivatkozik a szerző, HOFFMANN ISTVÁNNAK a *patak*-ról írt tanulmánya, amely nem mechanikusan, hanem azáltal válik mintává, hogy kiderül, a *bérc* típus problémaköre, vizsgálata ugyanolyan eredmények felé mutat, mint a *patak*-é. A szerző feltesz egy kérdést, melyet a szakirodalom eddig egyetlen helyen és egyetlen mondatban tárgyalt: szláv eredetű közszóként avagy szláv helynevek részeként került-e a magyarba a *bérc*? A névanyag vizsgálata alapján az előbbi valószínűsíti (HEFTY véleményével szemben). Az általánosíthatóság, a kiterjesztés keresése mentén találkozhatunk a *patak* hasonló kérdéskörével. Nemcsak a módszerek miatt érdekesek azonban a kérdésfelvetések. A névföldrajzi vizsgálatok a *bérc* etimológiájába is beleszólnak: a szóföldrajzi eloszlás több szempont alapján is kevésbé támogatja az eddig valószínűsített déli szláv eredetet; de a jelentéstörténet terén hasonló a helyzet: a történeti névföldrajzi vizsgálat a régi jelentések (R. m. *bérc* ’magaslat, kisebb kiemelkedés’) meglétéről, gyakoriságáról is számot tud adni, s hasonló esetekben ilyen kutatások alapján tehetők megfelelő megállapítások.

„A szöveg felől induló labializáció az ómagyarban” című vizsgálat, melyet DUDÁS GYÖRGYI végez, a hangtörténet és a helynévanyag jól bevált összekapcsolhatóságát bizonyítja újfent. Az Árpád-kori történeti földrajzi névanyag (ezúttal is, s a kötet több más írásában is, sokszor és sok jó anyagot merítenek a szerzők GYÖRFFY GYÖRGY kötetéből) itt most olyan eredményre vezet, ami ehhez a témához már nem is először forduló kutatót, melynek alapján az eddigi hangtörténeti megállapítások részben megerősödni, részben pedig – nyelvföldrajzi, valamint relatív kronológiai vonatkozásban – módosulni látszanak. Azt, amit a szerző eredménynek tekint, mi is annak tarthatjuk, további vizsgálattal, a hatalmas nyelvi anyagban lépésről lépésre haladva lesz pontosabb, teljesebb a kép.

BÉNYEI ÁGNES kötetünkben található tanulmánya a képzőkre koncentrál. Az ómagyar helynévképzők és változataik elvi problémáját mutatja be, és ennek gyakorlati kutatásáról, feldolgozási lehetőségeiről értekezik, a szinkron képző-problematikát is jól ismerve, és a történeti és névtani jellemzőket felismerve és részben feltárva. A szerző az „alakváltozat vagy önálló képző?” megfogalmazású, régi, és mégis sokféle megoldást hozó nehéz kérdés nyomába ered, kutatói kíváncsisággal és az eltérő válaszok létrejöttének tudományos és tudománytörténeti magyarázatait is keresve. A konkrét vizsgálatok itt elsősorban a *-d/-t*, *-d/-gy*, *-st/-sd*, *-s/-cs* (és még néhány más) képzőkre irányulnak, oly módon, hogy a feltett kérdésre esetükben indokolt, érvelő válaszokat kapunk.

Befejezésül szólok HOFFMANN ISTVÁN kötetkezdő, sokat vállaló, nagyívű tanulmányáról. S talán a súlyához mérten rövidebben is. Azért tehetem ezt, mert elolvasása után bizonyos vagyok benne, hogy ezt a tanulmányát többen fogják majd idézni, akár mintának tekinteni – mint ahogyan ez korábbi elemzéseivel és rendszerezéseivel is megtörtént, amint láttuk ezt e kötetből is, s láthatjuk akár más írásokból is. – HOFFMANN tanulmányának címe, témája: „Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről”. Több fontos kérdést vizsgál meg benne, tüzetesen végigjárva a teljesebb problematikát, mindig adatokhoz kötve és – a határtudományokra is kiterjedő – szakirodalmi megállapításokhoz csatolva mondandóját. Ezúttal két nagyobb kérdéskört vizsgál a szórványemlékek korából: a magyar szavak, elsősorban helynevek és személynevek idegen nyelvű szövegbe kerülésének körülményeit, okait. És ennek vizsgálati eredményéből következően azt, hogy kik azok és milyen nyelvváltozato(ka)t képviselnek, akiknek nyelvhasználatát tükrözik ezek a szórványok. Kiemelendő, hogy válaszait meggyőző érvek mentén sorakoztatja fel. Mindezek részletes felgöngyölítéséhez jó szívvel invitálok az olvasót. Hozzáteve azt is, hogy az előbbieken nem kiemelt, de azokhoz szervesen csatlakozó kérdések és válaszok is vannak a tanulmányban; számomra nagyon érdekes volt például a földrajzi köznevek tulajdonnévi vagy köznévi értékének lehetőségeit elemző, fanevekre is kitérő rész. – Szükségesnek tartom még azt jelezni, hogy fontos vonal, végighúzott vonal HOFFMANN ISTVÁNNak ebben az írásában a társadalmi háttérnek és a mindennapi nyelvhasználatnak a kapcsolata a vizsgált nyelvi kérdésekkel. Mindvégig jelen van az a szemlélet, mely a pragmatikát (ebben az esetben nevezhetjük történeti pragmatikának is) előtérben tartja e kutatásban. Az ómagyar nyelvváltozatok és egymásra hatásuk, összeérésük vizsgálata, a korabeli normatív törekvések létének, helyének, minőségének keresése (melyről már BÁRCZI GÉZA felvetésétől kezdődően néhányan szóltak, szólunk) olyan tudománytörténeti sodráshoz vezethet, mely a történeti szociolingvisztikát és a történeti onomasztikát szükségszerűen összekapcsolja.

3. A kötet egészéről szólva (részint összefoglalásként) kiemelendők tartom a következőket. Mindegyik tanulmányra jellemző: 1. a forrásanyagra támaszkodás, ennek gondos kiválasztása, a gazdag és megbízhatónak számító történeti névanyagból való kiindulás; 2. az elemzések viszonylag egységes kerete, mely azonban nem megköt, mert szükség szerint tágítható és belső átrendezésekre lehetőséget nyújt; 3. az előzményekre, a válogatott szakirodalomra érdemben, egyúttal a saját kutatásba való beiktatással történő reflektálás; 4. új vagy újonnan vizsgált adattárak segítségével új eredményekre törekvés és jutás, ezeknek visszakapcsolása az eddigi eredményekhez; 5. a problémák meglátása, érzékeny körüljárásuk és a lehetőségek számbavétele, mérlegelése; 6. indokolt és megindokolt módszerek, eljárások.

Recenziók ritkán említenek meg ajánlásokat. Ha most mégis ezzel zárom a tanulmánykötet bemutatását, azért teszem, mert a nemrégiben elhunyt MEZŐ ANDRÁS, akinek a szerkesztők ajánlása szól – nyilván a szerzők nevében is –, e doktori iskolának nyújtott lelkes segítségével nagymértékben járult hozzá a kötet értékeihez. Ez az ajánlást szinte elmaradhatatlanná tette. Mint ahogy HOFFMANN ISTVÁN iskolateremtő munkája nélkül sem születhettek volna meg a kötet méltányolható eredményei.